

Rethinking the Methodology of Historical Studies:

A Critique of the Book

“Parable and Politics in Early Islamic History: The Rashidun Caliphs”

Mahdieh Pakravan*

Fateme Bakhtiyari**

Abstract

This article critically examines Tayeb El-Hibri's methodology in *“Parable and Politics in Early Islamic History: The Rashidun Caliphs”*, focusing on his approach to the historiography of early Islam. The study demonstrates that El-Hibri, by emphasizing the role of allegories and epic narratives in the historiography of the Rashidun Caliphs, analyzes history as a narrative construct and interprets it within the political and religious discourses of the Abbasid Caliphate. However, his lack of methodological clarity exposes his work to challenges from **revisionist approaches**. This study employs critical textual analysis and comparative examination of historical reports to explore how early narratives were shaped and how subsequent developments influenced historical representation. The findings reveal that while El-Hibri critiques radical skepticism, he himself falls into the trap of reducing history to narrative structures. Despite offering a critical approach to early Islamic historiography, he lacks clarity in distinguishing between historical reports and narrative frameworks. At times, his excessive emphasis on narrative construction

* Researcher in Poyafekr Institute, PhD in History of Islam, Alzahra University, Tehran, Iran,
m.pakravan@Alzahra.ac.ir

** PhD in History of Islam, Tehran University, Tehran, Iran (Corresponding Author),
Bakhtiyari.fateme@ut.ac.ir,

Date received: 12/07/2025, Date of acceptance: 02/11/2025

leads him to overlook historical complexities and the historians' capacity to synthesize disparate reports. By diagnosing the methodological shortcomings of El-Hibri's approach, this article underscores the need to examine the emergence and evolution of historical narratives to prevent the reduction of history to mere allegory.

Keywords: Methodology of Historical Studies, Narrative, Parable, Islamic Historiography, Tayeb El-Hibri, Rashidun Caliphs

Extended Abstract

This study undertakes a methodological critique and analytical examination of *“Parable and Politics in Early Islamic History: The Rashidun Caliphs”* by Tayeb El-Hibri. Its primary aim is to investigate how literary and parabolic concepts are employed in the analysis of historical reports from the formative centuries of Islam, and to diagnose the limitations of the author's approach in engaging with classical sources. Drawing on hermeneutical and literary analysis, El-Hibri argues that many historical accounts concerning the Rashidun caliphs are not neutral records of events but narrative constructions shaped by the political and religious discourses of the Abbasid caliphate. The findings of the present study indicate that, while El-Hibri offers an innovative and multidimensional reading of the sources, he remains ambiguous in demarcating the boundary between “historical event” and “narrative construction”. Moreover, his strong emphasis on allegedly derivative patterns drawn from Judeo-Christian traditions at times results in a form of historical reductionism. The article ultimately underscores that research on early Islamic history requires a careful balance between literary critique of narratives and the assessment of the historical reliability of sources.

Introduction

Tayeb El-Hibri, a professor at the University of Massachusetts and a prominent scholar of Islamic historiography, seeks in his works to challenge conventional understandings of Muslim historical sources. The book examined in this article focuses on a period that occupies a distinctive place in Muslim collective memory as an era of perfection followed by decline, marked by conquests and internal conflicts. El-Hibri's central question concerns the ways in which tales and epic narratives came to articulate political principles and how religious beliefs reshaped the narration of events. He posits the existence of a “narrative body scheme” upon which the history of the early caliphs was constructed, a scheme rooted in the

29 Abstract

Abbasid caliphate's need for political legitimation in the third Islamic century. The authors of the present article argue that, despite its analytical appeal, this approach suffers from methodological disarray insofar as it overlooks historical complexity and lacks clear criteria for textual criticism.

Materials and Methods

This study employs critical textual analysis and comparative examination of historical reports. Its theoretical framework is grounded in a distinction between "narrative" and "event." Here, narrative is not understood as a denial of historical reality, but rather as a mode of presenting history that does not necessarily determine the content of the past itself. By categorizing prevailing approaches to the study of Islamic history traditional, isnād-based criticism, interpretive, and revisionist—the authors situate El-Hibri's methodology within hermeneutical and literary approaches. For a more precise evaluation, the content of the book is divided into two principal categories: "reports presented without critique" and "reports accompanied by critique," and the author's criteria in each category are closely examined.

Discussion & Result

Analysis of El-Hibri's method reveals three major characteristics in his treatment of historical narratives:

1. Retrospective (Backward) Reading of History

El-Hibri maintains that early historians wrote history retrospectively, from end to beginning. For example, he interprets reports concerning the sanctification of 'Uthmān during the Prophet's lifetime as retrospective attempts to justify his later caliphal policies. While such a perspective appears plausible in cases such as political prophecies surrounding 'Uthmān's assassination, El-Hibri's analysis of Abū Bakr's "nine regrets" is marked by haste. In this instance, he attributes the personal reflections of a dying individual to complex narrative structures without sufficient evidence.

2. Derivative Narratives and Judeo-Christian Patterns

One of the most contentious aspects of El-Hibri's method is his claim of borrowing from earlier narrative traditions. He interprets the division of

‘Uthmān’s caliphate into six “good” years and six “bad” years as parallel to the story of Joseph and the seven years of abundance followed by famine. The critique advanced here is that similarity does not necessarily entail derivation; many events recur cyclically in history, and El-Hibri does not provide clear methodological criteria to substantiate claims of narrative borrowing.

3. Parabolic and Metaphorical Elements

In his analysis of episodes such as the encounter between Hormuzān and ‘Umar or the death of Yazdegerd III, El-Hibri seeks to uncover latent meanings. He interprets Hormuzān’s request for water as a “request for political life,” and the millstone associated with Yazdegerd as a symbol of both subsistence and the decline of power. While these aesthetic interpretations are creative, they blur the boundary between history and storytelling, leaving the reader uncertain about the factual occurrence of the events themselves.

The findings indicate that, despite his critique of radical revisionists, El-Hibri at times approaches their positions in practice. His limited engagement with isnād analysis and with the sectarian affiliations of transmitters constitutes another methodological shortcoming, one that risks reducing historical inquiry to literary interpretation.

Conclusion

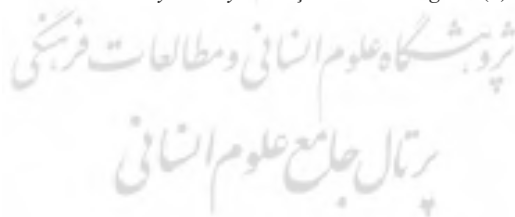
Although *Parable and Politics* represents a significant step forward in identifying the “grand narratives” that shaped the minds of Muslim historians, it suffers from a lack of methodological coherence. El-Hibri remains suspended between literary studies, scriptural interpretation, and critical historiography, without establishing consistent criteria for accepting or rejecting historical reports. Nevertheless, his multidimensional perspective and creative efforts to trace the cultural roots of narratives remain valuable for scholars in the field. This study suggests that future research should, while benefiting from literary insights, adopt precise criteria for identifying narrative borrowing and strive to maintain a balance between discourse analysis and historical verification, so as to avoid reducing history to parable alone.

Bibliography

Qur’ān

31 Abstract

- Abū 'Ubayd, Q. B. 1408 AH. *al-Amwāl*. Beirut: Dār al-Fikr.
- Allāh-Akbarī, M. 1390 SH. "Ḥadīth-i Pashīmānī." *Journal of Hadīth Studies* 62: 175–197.
- AL-TEL, O. 2024. "Saqīfat Bani Sa'īdah Conference: A Critical Analytical Study of Early Islamic Narratives." *RIMAK International Journal of Humanities and Social Sciences*.
- Donner, F. 2011. "Review of *Parable and Politics in Early Islamic History: The Rashidun Caliphs*, by Tayeb El-Hibri." *International Journal of Middle East Studies* 43(3): 570–571.
- El-Hibri, Ṭ. 1401 AH. *Revāyat va Siyāsāt dar Tārīkh-i Šadr-i Islām: Khulafā'-yi Rāshidīn*. Translated by M. M. Ṭādī. Tehran: Nāmāk.
- El-Hibri, T. 2012. "Response to Fred Donner's Review of *Parable and Politics in Early Islamic History: The Rashidun Caliphs* (IJMES 43 [2011]: 570–571)." *International Journal of Middle East Studies* 44(2): 393–394.
- El-Hibri, T. 2018. *Parable and Politics in Early Islamic History: The Rashidun Caliphs*. New York: Columbia University Press.
- Ibn 'Abdrabbih, A. 1407 AH. *al-'Iqd al-Farīd* (3rd ed.). Edited by M. M. Qumayḥah. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmīyah.
- Ibn 'Asākīr, 'A. 1415 AH. *Tārīkh Madīnat Dimashq*. Beirut: Dār al-Fikr.
- Ibn Qutaybah, 'A. 1410 AH. *al-Imāmah wa al-Siyāsah*. Beirut: Dār al-Aḍwā'.
- Manzalū, Ā. 1394 SH. *Vāsākht-i Tārīkh*. Translated by M. Murādī. Tehran: Pizhūhishkadeh-yi Tārīkh-i Islām.
- Motzki, H. 2002. *The Origins of Islamic Jurisprudence: Meccan Fiqh Before the Classical Schools*. Leiden: Brill.
- Ṭabarī, M. B. 1387 AH. *Tārīkh al-Umam wa al-Mulūk (Tārīkh al-Ṭabarī)* (2nd ed.). Edited by M. A. Ibrāhīm. Beirut: Dār al-Turāth.
- Topal, A. 2023. "The Narrative Change in Muslim Historiography within the Context of the Expedition to al-Kharrār." *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 7(1).

پرویشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

بازاندیشی در روش‌شناسی مطالعات تاریخی

نقدی بر کتاب تمثیل و سیاست در تاریخ نخستین اسلام: خلفای راشدین

مهديه پاكروان*

فاطمه بختیاری**

چکیده

این مقاله با تمرکز بر کتاب روایت و سیاست اثر طیب الحبري، روش‌شناسی او در مطالعات تاریخ نخستین اسلام را به صورت انتقادی بررسی می‌کند. پژوهش نشان می‌دهد که الحبري با تأکید بر نقش تمثیل‌ها و روایت‌های حماسی در تاریخ‌نگاری خلفای راشدین، تاریخ را به مثابه برساخته‌ای روایی تحلیل کرده و آن را در چارچوب گفتمان‌های سیاسی و مذهبی خلافت عباسی تفسیر می‌کند. با این حال، عدم شفافیت در مرزبندی روشی، اثر او را در معرض چالش‌های رویکردهای تجدیدنظرطلبانه قرار داده است. روش مقاله مبتنی بر تحلیل انتقادی متن و بررسی مقایسه‌ای گزارش‌های تاریخی است تا نحوه شکل‌گیری روایت‌های اولیه و نقش تحولات بعدی در بازنمایی تاریخ روشن شود. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که الحبري، با وجود نقد شک‌گرایان افراطی، خود گرفتار ساده‌سازی تاریخ در قالب ساختارهای روایی شده است. وی علی‌رغم اتخاذ رویکردی انتقادی نسبت به تاریخ‌نگاری نخستین اسلام، در تفکیک گزارش‌های تاریخی و چارچوب‌های روایی دچار ابهام بوده و گاه با تأکید بیش از حد بر روایت‌سازی، از پیچیدگی‌های تاریخی و امکان انسجام‌بخشی مورخان به نقل‌های تاریخی غفلت کرده است. این مقاله ضمن آسیب‌شناسی روش الحبري، بر تحول روایت‌های تاریخی تأکید می‌کند تا از تقلیل تاریخ به تمثیل جلوگیری شود.

* پژوهشگر گروه پژوهشی پویافکر، دکتری تاریخ اسلام، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران،
m.pakravan@Alzahra.ac.ir

** دکتری تاریخ اسلام، دانشگاه تهران، تهران، ایران (نویسنده مسئول)،
bakhtiyari.fateme@ut.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۴/۲۱، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۱۱

کلیدواژه‌ها: روش‌شناسی مطالعات تاریخی، روایت، تمثیل، تاریخ‌نگاری اسلامی، طیب الحبري، خلفای راشدین.

۱. مقدمه

طیب الحبري استاد مطالعات عربي و خاور نزدیک در دانشگاه ماساچوست امهرست، دارای مدرک کارشناسی تاریخ از دانشگاه استنفورد (۱۹۸۶ م.) و دکترای تاریخ اسلام از دانشگاه کلمبیا (۱۹۹۴ م.) است. وی از پژوهشگران برجسته در حوزه تاریخ‌نگاری اسلامی به شمار می‌رود و در این زمینه آثار متنوعی در کارنامه خود دارد که می‌توان به: تفسیر مجدد تاریخ‌نگاری اسلامی: هارون الرشید و روایت خلافت عباسی (چاپ ۱۹۹۵ م.)^۱، خلافت عباسی: یک تاریخ (چاپ ۲۰۲۱ م.)^۲ اشاره کرد. از او همچنین مقالات متعددی در مجلات معتبری همچون مجله بین‌المللی مطالعات خاورمیانه (*International Journal of Middle East Studies*)، عربیکا (*Arabica*)، تاریخ اقتصادی و اجتماعی شرق (*Journal of the Economic and Social History of the Orient*)، مطالعات خاور نزدیک (*Journal of Near Eastern Studies*) نیز منتشر شده است. پژوهش حاضر بر آنست تا با مطالعه موردی و تمرکز بر یک اثر از طیب الحبري با عنوان تمثیل و سیاست در تاریخ نخستین اسلام: خلفای راشدین^۳، روش‌شناسی مطالعات تاریخ اسلام را مورد بررسی انتقادی قرار دهد.

کتاب تمثیل و سیاست در هشت فصل تدوین شده است. نویسنده پس از مقدمه، در فصول کتاب به ترتیب برخی روایات مربوط به دوره ابوبکر و عمر و عثمان را مورد توجه قرار داده است و ارتباط بین آن روایات را با دیگر طرح‌واره‌های روایی بررسی می‌کند. سپس روایات مربوط به جنگ‌های داخلی و در ادامه، خلافت علی (ع) و بستر تبدیل امر خلافت به سلطنت مورد توجه او قرار گرفته است. طیب الحبري در این کتاب که توسط محمدرضا مرادی طادی با عنوان روایت و سیاست (۱۴۰۰ش) به زبان فارسی ترجمه شده است، قصد دارد تا طرح‌های روایی تاریخ‌نگاری نخستین درباره خلفای راشدین را شفاف سازد و نشان دهد که حکایات، تمثیل‌ها و حماسه‌ها چگونه در توضیح اصول سیاسی ظاهر می‌شدند و عقاید دینی چگونه مسیر روایت وقایع را تغییر می‌دادند. در واقع نویسنده با ایجاد تعامل بین بینش ادبی و سیاسی ذیل گفتمان اعتقادی شیعه و سنی به بررسی گزارش‌های تاریخی پرداخته است و تلاش می‌کند از آن قالب‌های روایی استخراج کند. او با تفسیر گزارش‌های تاریخی و حدیثی موجود از عصر خلفای راشدین بر این مدعا است

که یک طرح اصلی و بدنه‌ی روایی وجود داشته که تاریخ خلفای نخستین مأخوذ از آن می‌باشد؛ طرحی که ذیل ادبیات موجود در گفتمان سیاسی و مذهبی خلافت عباسی ساخته شده است. او به نحوی به چالش‌هایی اشاره می‌کند که «روایت» (Narrative) می‌تواند در مسیر انتقال فهم از وقایع گذشته ایجاد کند، اگرچه در این مسیر دچار آشفتگی روشی شده است. نگارندگان قصد دارند در این مقاله پس از تحلیل این اثر نشان دهند که چگونه چالش‌های روش‌شناختی در مطالعات تاریخی می‌تواند به تفسیرهای نادرست منجر شود و همچنین بررسی گزارش‌های تاریخ‌نگاران در سطوح غیرمرتبطی مانند داستان و حماسه چگونه سطح دانشی تاریخ را تقلیل خواهد داد.

الحبري با تاکید بر تمثیل‌ها و حماسه‌های ایرانی و یونانی بین برخی وقایع تاریخ‌نگارانه که حتی از حیث کرونولوژی و زمانی همخوانی ندارند، ارتباط ایجاد کرده و سپس تفسیر یا به تعبیری دیگر، روایت خود را از منابع بازگو کرده است؛ درحالی که تعریف شفافی از مفاهیم مدنظر خود ارائه نمی‌کند. همین امر منجر شده تا مترجم در ترجمه عنوان کتاب برای واژه parable مفهوم «روایت» را برگزیند در حالی که تمثیل‌ها نقطه عزیمت طیب الحبري بوده و از میان آن‌ها به روایت‌ها می‌رسد. او استدلال می‌کند که مورخان با تاثیر از یک طرحواره کلی، گزارش‌های موجود از وقایع مربوط به اسلام نخستین را در یک قالب روایی قرار داده‌اند؛ اما به این نکته توجه ندارد که گذشته به عنوان امری غیرقابل دسترس، نیازمند بازنمایی است و روایت می‌تواند عهده‌دار این مسئولیت شود، نمی‌توان این شکل از بازنمایی را برساختن تلقی کرد و موجودیت رویداد را زیر سوال برد.

پژوهش حاضر با تکیه بر مفهوم «روایت» و تفاوت آن با «رویداد» در تلاش است تا این تفاوت را به عنوان یکی از مبانی بررسی منابع تاریخ‌نگارانه، در یک مطالعه مدرن (اثر الحبري) از منابع کلاسیک مورد توجه قرار دهد. ما اینجا «روایت» را نه مانند گالی (Gully)، ذاتی تاریخ بل آن را صورتی از ارائه تاریخ می‌دانیم، و با این ایده هم‌مدلیم که شکلی که تاریخ در آن نوشته می‌شود (صورت تاریخ)، محتوای تاریخ (گذشته) را تعیین نمی‌کند و منکر امر واقع بودن نمی‌شود. (مانزولو، ۱۳۹۴، ص ۲۱) اگر روایت تاریخ‌نگارانه را امری دو وجهی در نظر بگیریم، وجهی از آن ثبت گذشته و صورت دیگر آن دخالت فهم معاصر در تفسیر گذشته خواهد بود. در واقع سوءگیری فرقه‌ای، شخصی یا سوءگیری‌هایی ناشی از گفتمان سیاسی زمانه مورخ و چگونگی انتخاب واژگان یا شیوه بازنمایی گذشته مهم‌ترین چالش‌هایی است که امر روایی با آن مواجه خواهد بود. (AL-TEL, O. 2024) الحبري با

پررنگ کردن وجه دوم نتوانسته به درستی این دوگانه یعنی خود رویداد و تفسیر آن را در بازنمایی روایی از هم جدا سازد و در مواردی بر وجه نخست خدشه وارد کرده است. به نظر می‌رسد می‌توان برای بیان گذشته کلان‌روایت‌هایی را شناسایی کرد که متناسب با اشتراک زبانی، فرهنگی یا حتی دینی میان مورخان احتمالاً بر شباهت طرح روایی آنان اثر بگذارد. الحبری توانسته برخی از این کلان‌روایت‌ها را شناسایی کند، اما موفق نشده است تا ذیل یک تقسیم‌بندی مناسب، تفسیر و تحلیل نتایج مطالعه خود را ارائه کند، امری که منجر به خوانش سخت کتاب او شده است. این مقاله تلاش دارد با نگاهی بر رویکردهای روشی در مطالعات تاریخی، روش الحبری در کتابش را آسیب‌شناسی کرده و آن را نقد کند.

۲. رویکردهای روشی مطالعه تاریخ نخستین اسلام

در یک بررسی اجمالی، رویکردهای روشی در مطالعه تاریخ نخستین اسلام را به چند دسته می‌توان تقسیم کرد. رویکرد نخست یا همان رویکرد «ستی» تحت‌تأثیر جریان اثبات‌گرایانه قرن نوزدهم، بر صحت اسناد باور داشته و آن‌ها را قابل اعتماد می‌خواند و بر همین اساس گزارش منابع را می‌پذیرد. این نگاه در آثار شرق‌شناسانی مانند یولیوس و لهاوزن (J. Wellhausen) و ادوارد گیبون (Edward Gibbon) و آلبرت حورانی (Albert Hourani) قابل مشاهده است. رویکرد دیگر با عنوان «نقد روایت و اسناد» نگاهی انتقادی نسبت به متن و زنجیره ناقلان گزارش‌ها داشته و با تحلیل و مقایسه اسناد یا اعتبار روایات، درصدد صحت سنجی حلقه‌های روایان یا در پی فهم معنای روایت بر آمده است. مطالعه مبتنی بر روش‌های رویکرد هرمنوتیک یا «تفسیری» در این گروه اهمیت پیدا می‌کند. در این نگاه، علاوه بر تحلیل رجالی و بررسی صحت اسناد گزارش‌ها، معنای خود روایت از آن حیث که می‌تواند بازتابی از شرایط و زمانه مورخ باشد نیز حائز اهمیت‌اند. بنابراین قائلان به این رویکرد با هدف تایخ‌گذاری روایات به نقد روایت می‌پردازند، مانند طرحی که موتسکی (Harald Motzki) متکی بر احادیث ارائه کرد. (Motzki 2002) یا با نزدیک شدن به زمانه یا ذهن مورخان، گفتمان‌های سیاسی و اجتماعی را تفسیر می‌کنند تا از میان روایت‌ها به هویت‌ها، فرآیندها و الگوها برسند؛ مانند تحقیقاتی که فرد دانر (Fred Donner) و چس‌اف رابینسون (Chase F. Robinson) نسبت به جوامع نخستین اسلامی^۴ یا تاریخنگاری اولیه^۵ داشتند. اما در آخرین رویکرد که قائلان آن به «شک‌گرایان یا تجدیدنظرطلبان» (Revisionist) معروفند، تاریخنگاری اسلامی یا مأخوذ از منابع غیراسلامی است یا برساخته و برآمده از تحولات

بعدی خوانده می‌شوند. مطابق این دیدگاه که به دو گروه معتدل و افراطی تقسیم می‌شوند، روایت‌های اسلامی یا اغلب با هدف مشروعیت‌بخشی به اقتدار سیاسی و رهبری دینی برآمده از تحولات زمانه مورخان است که پویایی سیاسی و اجتماعی زمانه خود را بازتاب می‌دهند یا به کلی برساخته قرون بعدی‌اند.

۳. زمینه فکری و روش‌شناختی طیب الحبری

الحبری با روش هرمنوتیک و از دریچه رویکرد ادبی به تاریخ اسلام نخستین نگریننده و گزارش‌های نقل شده در منابع کلاسیک تاریخی را نه گزارش‌هایی صرفاً بی‌طرفانه بل برساخته‌هایی می‌داند که از ساختارهای تمثیلی برخوردار بوده که به نحوی بازتابی از منابع پیشین (از جمله سنت یهودی-مسیحی) در راستای مقاصد بلاغی‌اند. او در این کتاب به بافت تاریخی تولید روایت‌های تاریخی تمرکز دارد و از اینرو روایات مربوط به خلافت راشدین را برآمده از نیازهای ایدئولوژیک خلافت عباسیان در قرن سوم می‌داند. اثر الحبری نتیجه ترکیب نه چندان موفق سه رویکرد مطالعات ادبی، دینی (تفسیر متن و سنت‌های مربوط به کتب مقدس) و تاریخ‌نگاری انتقادی است و از آنجا که از هر رویکرد، روشی را برگزیده نتوانسته به صورت کامل ادعاهای خود را مستدل سازد. خواننده در مطالعه این اثر بخشی را متکی بر روش بینامتنیت می‌بیند، فصلی با زیبایی‌شناسی روایت روبه‌روست و در قسمت‌هایی با تحلیل انتقادی روایات مواجه می‌شود و عدم پیروی از یک روش مطالعاتی یا رها کردن از هرکدام از آنان و فراخوانی دوباره‌شان در بخش‌های دیگر منجر شده تا نتوان مکتب فکری یا روشی که الحبری را پیرو یا بدان وابسته دانست مشخص کرد. به عنوان مثال به رویکرد تجدیدنظرطلبی نقد دارد و آن را به نحوی رد می‌کند، اما چون نتوانسته است مرز روشی مطالعه خود را در این کتاب شفاف سازد، به نحوی می‌توان نگاه او را حداقل در برخی تحلیل‌هایش همراستا با گروه تجدیدنظرطلبان تلقی کرد. او گزارش‌های تاریخ خلفای راشدین را برساخته طرح روایی دوره عباسی می‌داند و در کتاب خود تلاش کرده است ارتباط بین گزارش منابع نخستین و تمثیل‌های موجود در آن زمانه را به تصویر بکشد، اما در این راستا دچار نقوصی از حیث روش‌شناسی است؛ زیرا نه تنها ذهن‌گرایی در تشخیص او در تمثیل‌ها حکمفرما شده بل نادیده گرفتن پیچیدگی‌های تاریخی منجر می‌شود تا در اثر او تاریخ به تمثیل تقلیل یابد. ضروری بود الحبری در آغاز کتاب، روش خود را در نقد گزارش‌ها توضیح می‌داد که فقدان آن نقطه ضعف کتاب محسوب می‌شود.

در شناسایی طرح روایی نیاز است تا نخست مشخص شود که چه وقایعی دقیقاً مورد نظر است تا با روش تطبیقی میان منابع، تفاوت روایت‌های مختلف از آن رویداد مشخص آشکار شود. پس از شناسایی تفاوت در روایت‌ها، تحلیل چگونگی و چرایی این تفاوت‌ها در قدم بعدی قرار دارد. ذکر این نکته ضروری است که تغییر در روایت یک واقعه، الزاماً به معنای سوءگیری‌های اجتماعی و فردی نیست و می‌توان آن را به نحوی تلاش یک مورخ برای انسجام نقل در نظر گرفت، همانطور که احمد توپال در مقاله خود اشاره می‌کند: «تغییرات و تفاوت‌ها در روایت‌های تاریخی باید به‌عنوان انتخاب‌های فکری و گزینشی محققان در نظر گرفته شوند، نه صرفاً به‌عنوان تحریف» (Topal, A, 2023, 13) امری که طیب الحبری از آن اجتناب کرده است.

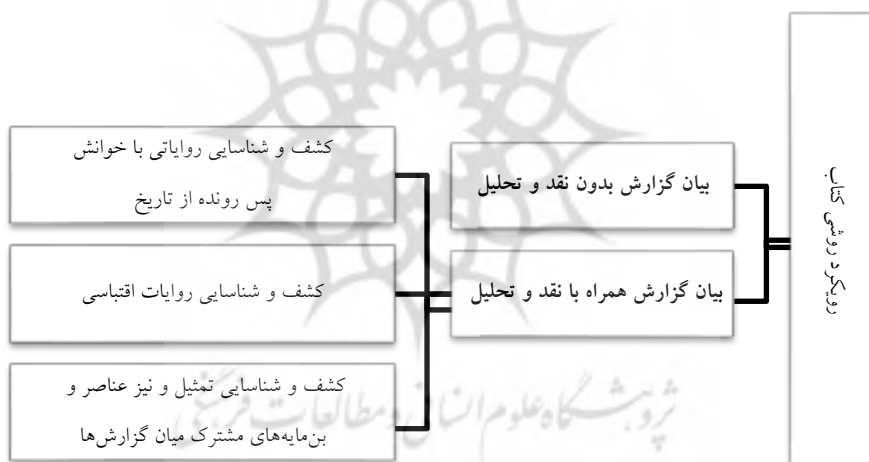
۱.۳ اهمیت نگاه الحبری در مطالعات تاریخی

در مقاله حاضر تلاش شده است تا با تمرکز بر این اثر طیب الحبری موضوع گسترده‌تر مبانی روشی مطالعات مربوط به بحث تاریخنگاری جامعه نخستین اسلامی آسیب‌شناسی شود و نشان داده شود اثر او چگونه دچار برآشفستگی زمانی شده و نتوانسته نظم درستی از ساختار تاریخنگاری اسلامی ارائه دهد؛ اگرچه ذکر این نکته ضروری است که روش و رویکرد حاکم بر این اثر از چند منظر حائز اهمیت بوده و مطالعه انتقادی آن نه به معنای رد آن بل در جهت نشان دادن اهمیتش برای پژوهش‌های تاریخی است. اهمیت اثر طیب الحبری که از زاویه ادبی به بحث تاریخنگاری اسلامی ورود کرده است، از چندین حیث می‌تواند قابل توجه باشد. از منظر روشی، نویسنده برآنست تا با نقد دیدگاه‌های سنتی که بر اسناد - زنجیره ناقلان یک گزارش تاریخی - متمرکز بودند و همچنین شک‌گرایان افراطی - که تاریخ را بر ساخته قرون بعدی می‌دانند - مطالعه تاریخ را از چارچوب بررسی اسنادی^۶ خارج سازد و آن را در زمینه‌ها و فرآیندها دنبال کند. از سویی دیگر او با تکیه بر نگاهی انتقادی تلاش کرده تا بین این دو رویکرد موضعی میانه اتخاذ کند. هرچند در اثبات این ادعا بسیار موفق نبوده است، اما مطالعه اثر او به عنوان کتابی شاخص در این حوزه می‌تواند در فهم رویکردهای افراطی کمک‌کننده باشد. از حیث موضوعی نیز اثر طیب الحبری با ایجاد پیوند بین قدرت و روایت توانسته است تأثیر تاریخ در سیاست‌ورزی و ایجاد هویت‌های جمعی را نشان دهد؛ بنابراین مطالعه و بررسی کتاب او نه تنها امکان بررسی

انتقادی روش‌های موجود در مطالعات اسلامی را ایجاد می‌کند، بلکه در فراهم آوردن تعادل در اعتماد به اسناد و گفتمان انتقادی در مطالعه تاریخ نخستین کمک‌کننده خواهد بود.

۴. رویکرد روشی کتاب تمثیل و سیاست

در کتاب تمثیل و سیاست، می‌توان دو رویکرد اصلی را در مواجهه با گزارش‌های تاریخی مشاهده کرد. الحبری گاه به نقل مستقیم وقایع پرداخته و از هرگونه نقد یا تحلیل پرهیز می‌کند، و گاه با دیدی انتقادی به روایت‌ها نزدیک شده، آن‌ها را بررسی و ارزیابی می‌نماید. این دوگانگی در روش، پرسش‌هایی را درباره میزان انسجام و معیارهای نویسنده در پذیرش یا رد روایات مطرح می‌سازد. در ادامه، این دو رویکرد را به تفصیل مورد بررسی قرار خواهیم داد. (نک. شکل ۱)

رسم توضیحی ۱. رویکرد روشی کتاب تمثیل و سیاست

۱. بیان گزارش بدون نقد و تحلیل؛ حبری گاهی وقایع را بدون نقد و تحلیل بیان می‌کند و خواننده اینگونه می‌فهمد که وقوع این دسته از حوادث را تأیید کرده است.
۲. بیان گزارش همراه با نقد و تحلیل؛ گاهی نیز گزارش را به چالش می‌کشد. این تحلیل‌ها دو نتیجه در بر دارد: گاهی به وضوح بیان می‌کند که گزارش ساختگی

است؛ و گاهی خواننده را به نوعی در ابهام فرو می‌برد و به صورت شفاف معلوم نمی‌شود که نتیجه بحث دقیقاً چیست؟

با تکیه بر رویکرد یاد شده یکی از نقدها بر این کتاب این است که نویسنده در پذیرش، رد یا در ابهام گذاردن گزارش‌ها روش ثابتی اتخاذ نکرده که در ادامه بدان می‌پردازیم.

۱.۴ بیان گزارش بدون نقد و تحلیل

نباید انتظار داشت در یک اثر تاریخی سطر به سطر گزارش‌هایی که بیان می‌شود مورد واکاوی هم قرار بگیرد. محققان هر یک بر اساس مطالعات و زوایای فکری خود به برخی رخدادهای بیشتر توجه کرده و آن‌ها را مورد بازبینی قرار می‌دهند، برخی گزارش‌ها را هم بنا به شمّ تاریخی خود یا دلایل دیگر می‌پذیرند و دیگر زیر ذره‌بین نقد قرار نمی‌دهند. همین رویکرد در کتاب خبری نیز دیده می‌شود؛ یعنی در همه فصول برخی حوادث بدون نقد و بررسی یا همراه با تحلیل مختصری بیان شده و خواننده می‌فهمد که این حوادث از منظر نویسنده رخ داده و نقدی به آن ندارد. فرد دانر در یادداشت خود به عبارتی از پاتریشیا کروون اشاره کرده و برآنست هیچ اطلاع تاریخی قابل‌بازیافتی در روایت‌ها وجود ندارد، زیرا آثار مرتبط با صدراسلام تمثیل‌های ادبی و حکایاتی‌اند که بعدها بواسطه ملاحظات سیاسی و مذهبی ساخته شده‌اند. بر این اساس وی معتقد است که خبری از پاسخ به این سؤال طفره رفته است که آیا اصلاً اطلاعات تاریخی واقعی درباره صدر اسلام در منابع وجود دارد؟ (Doneer, 2011, 571) این در حالی است که مطالعه کتاب کاملاً نشان می‌دهد که خبری بر خلاف برخی پژوهشگران غربی، رویکرد افراطی در رد همه گزارش‌های تاریخی ندارد و بر بسیاری از اطلاعات تاریخی به صورت کلی اعتماد و تکیه کرده است. خودش نیز سخن دانر را نقد کرده و در پاسخ کسانی که خواهان سلب اعتبار مداوم روایات تاریخی اسلامی هستند می‌گوید: همه چیز ساختگی نیست. (El-Hibri, 2012, 394) بنابراین خبری بسیاری از رویدادهای منابع متقدم اسلامی را واقعی می‌داند و آن‌ها را بدون نقد بیان کرده، اگرچه برآنست که در جزئیات تا حد زیادی داستان پردازی شده است. (Ibid) به عنوان نمونه در تقابل میان فاطمه (س) و ابوبکر به گزارش‌هایی مبتنی بر دوری کردن این بانو از خلیفه و دفن مخفیانه ایشان اشاره کرده و می‌گوید که چنین ناراحتی نمی‌توانسته صرفاً بر سر تکه‌ای از زمین باشد. این تحلیل مختصر اشاره به یکی از نقاط قابل توجه این کتاب نیز دارد و آن اینکه علیرغم مذهب سنی نویسنده، خوانش وی از گزارش‌های تاریخی و قبول

بازاندیشی در روش‌شناسی مطالعات تاریخی ... (مهدیه پاکروان و فاطمه بختیاری) ۴۱

آن‌ها صرفاً با عقبه سنی‌گرایی نیست. در ادامه گزارش یاد شده، حبری می‌گوید: بعدها برای وقایع مرتبط با فاطمه (س) پاسخ‌هایی فقهی، اجتماعی تمهید شد تا توجیهی سنی برای وقایع رخ داده فراهم شود و ادعای فاطمه (س) برای مساله فدک بی‌اعتبار شود. از جمله آن که شهادت یک زن برای اعتبار نیازمند شهادت دیگری است و دوم این استدلال که میراث قبیله‌ای رهبری از پدر به دختر منتقل نمی‌شود، بلکه به عمو می‌رسد. عباسیان نیز به شدت از این توطئه حمایت کردند، زیرا مایه تقویت ادعایشان برای خلافت می‌شد. (الحبری، ۱۴۰۱، ۱۱۰-۱۱۱)

۲.۴ بیان گزارش همراه با نقد و تحلیل

رویکردهای عمده حبری در تحلیل گزارش‌های تاریخی و ریشه‌یابی آن‌ها در این سه دسته قابل تفکیک‌اند:

الف. کشف و شناسایی روایاتی با خوانش پس‌رونده از تاریخ (Retroactive reading of history)

ب. کشف و شناسایی روایات اقتباسی؛ (Borrowing)

ج. کشف و شناسایی تمثیل و نیز عناصر و بن‌مایه‌های مشترک میان گزارش‌ها.

الف. کشف و شناسایی روایاتی با خوانش پس‌رونده از تاریخ

از مهم‌ترین شاخصه‌های روشی کتاب نکته‌ای است که مترجم در آغاز به آن اشاره کرده است:

اولین نکته مهم کتاب این است که تاریخ را معکوس روایت می‌کند یعنی در واقع نویسنده یک خوانش پس‌رونده از تاریخ دارد و در فراز و فرود صفحات کتاب متوجه می‌شویم این خوانش دلخواهی نیست، چرا که متون تاریخی نیز (به زعم نگارنده) با نگارشی پس‌رونده از تاریخ تدوین شده‌اند. (همان، ۱۲)

این شاخصه را هم نقطه قوت و هم نقطه ضعف کتاب می‌توان دانست. نقطه قوت از آن جهت است که توجه را به این امر معطوف می‌کند که چه بسا گزارش‌هایی که از سفر زمان عبور کرده‌اند بر اساس بسترها و حوادث بعدی ساخته یا پرداخته شده‌اند. به عبارتی برخی گزارش‌ها با یک خوانش پس‌رونده از تاریخ تدوین شده‌اند. بعنوان مثال نویسنده برآنست

که در اخبار سیره نبوی وقتی نام خلفا به ترتیب پشت یکدیگر می‌آید این گزارش متأثر از حوادث بعدی شکل گرفته است. مثلاً در اواخر فصل دوم (ابوبکر) گزارش‌هایی درباره انتصاب جانشین ابوبکر بیان شده است. در یکی از گزارش‌های طبری، ابوبکر عثمان را نزد خود می‌خواند و اوست که وصیت ابوبکر درباره جانشینی عمر را ثبت می‌کند. حبری برآنست که این گزارش ناشیانه تنظیم شده و نه تنها هدفش تأیید عمر بلکه تقدیس عثمان نیز بوده است. (همان، ۱۲۳-۱۲۲) در فصل عثمان نیز حبری اشاره کرده که کمبود اطلاعات درباره وی در دوره پیامبر باعث شده است که شکاف‌هایی منطقی در وظیفه صحابی‌گری وی دیده شود و همین مورخ را بر آن داشته تا وجاهت عثمان را بیشتر در همراهی با ابوبکر و عمر لحاظ کند. به عبارتی عقبه پروژه سنی تمجید از عثمان تنها به دلیل خلیفه سوم شدن اوست. در این راستا شاید مشهورترین عملی که متون تاریخی بابت صحابی‌گری عثمان به وی نسبت داده‌اند رهبری تبوک باشد؛ جایی که پیامبر بالاترین سطح بخشودگی را با جمله‌ای معروف به او عطا کرد: «تمام گناهان عثمان در حال و آینده، بخشوده شد.» آشکارا این جمله به منظور تدارک دفاعیه‌ای سنی برای سیاست‌های مجادله برانگیز عثمان در زمان خلافتش تهیه شده است. در لایه‌ای دیگر نیز باید گفت راویان این جمله را متأثر از نیت سیاسی به نفع شام، بنی امیه و برضد تشیع ساخته‌اند. (همان، ۱۹۷-۱۹۶) اگرچه حبری شاخصه‌های روشنی بیان نمی‌کند که چگونه می‌توان گزارش‌های پس‌رونده در تاریخ را شناسایی کرد ولی این رویکرد درباره برخی گزارش‌ها قابل قبول است. بعنوان مثال در روایت دعای پیامبر برای عثمان چرا باید گناهان آینده فرد بخشوده شود؟ با هیچ منطق عقلی و دینی سازگار نیست که عمل انسان هر چقدر شایسته باشد اما سبب بخشودگی همه عمر از گذشته گرفته تا آینده شود!

گزارشی دیگر درباره عثمان که با این رویکرد نگاشته شده درباره لحظات آخر عمر وی است که در حالیکه قرآن می‌خواند خون جراحش خطوط قرآن را می‌پوشاند تا به روی آیه‌ای که می‌خواند متوقف می‌شود: فسیکفیکهم الله؛ به زودی خدا شر آن‌ها را از تو دفع خواهد نمود. این آیه پیشگویی آشکاری از انتقام الهی به خاطر قتل عثمان است. (همان، ۳۰۷) این ادعا منطقی می‌نماید که توقف خون عثمان دقیقاً روی این آیه نمونه‌ای از گزارش‌های پس‌رونده در تاریخ باشد که بعدها در راستای اهداف اموی و تأیید شعار خونخواهی معاویه ساخته شده است. اما حبری نمونه‌هایی نیز ذکر کرده است که خواننده را متقاعد نمی‌کند که متأثر از یک خوانش پس‌رونده باشد. ابوبکر در اواخر عمر سخنی

دارد که به موجب آن تأسف می‌خورد بر سه کاری که کرده بود که‌ای کاش آن‌ها را انجام نمی‌داد و سه کاری که نکرده بود و ای کاش آن‌ها را انجام داده بود و سه چیز که‌ای کاش آن‌ها را از پیامبر پرسیده بود.^۷ خبری این گزارش را نقل کرده و در ادامه بیان می‌دارد که این اعلامیه آخر خلاصه‌ای از موضوعات مناقشه برانگیزی را در بردارد که بعد از ابوبکر در جامعه اسلامی رخ داده است. به عبارتی این گزارشی پس‌رونده در تاریخ است که مورخان با آن خواسته‌اند سیمایی از ابوبکر ترسیم کنند که شخصیتی فکور، با بصیرت و تاثیرگذار است و این خطبه‌اش بیش از آن که متعلق به یک خلیفه باشد از آن غیبت‌گویی مذهبی است. (الحبری، ۱۲۹-۱۲۶) این تحلیل الحبری عجولانه است. چه بعدی دارد که انسان در اواخر عمر و هنگامه کوتاهی دست از همه موقعیت‌های این جهانی بخواهد مروری بر عملکردهای خود داشته باشند؟ این «ای کاش‌های نه‌گانه» که موضوعات مناقشه برانگیز بعدی شده‌اند، دقیقاً می‌تواند بخشی از واقعیت باشد و به چه دلیلی می‌توان استدلال کرد که بر اساس تحولات بعدی این گفتار ساخته شده است؟ اثبات هر کدام از این دو رویکرد نیازمند بررسی دقیق و روشمند است که در فرصت این تحقیق نیست. البته توجه به این نکته خالی از لطف نیست که خطبه مذکور به برخی گفتمان‌های شیعی اشاره دارد زیرا برخی موارد تأسف ابوبکر عبارت است از: نگشودن در خانه فاطمه (س)، عملکردش در روز سقیفه و مساله جانشینی پیامبر. اگر این خطبه از منابع شیعی به منابع اهل سنت راه پیدا کرده بود، نویسنده می‌توانست احتمال ساختگی بودن خطبه را بر اساس گرایش مذهبی راویان ذکر کند، در حالیکه این خبر در آثار نویسندگان اهل سنت چون ابو عبیده قاسم بن سلام (۲۳۴ ق.)، ابن قتیبه (۲۷۶ ق.)، طبری (۳۱۰ ق.)، ابن عبدربه اندلسی (۴۶۳ ق.)، ابن عساکر (۵۷۱ ق.) بازتاب داشته^۸ و از آن‌جا به منابع شیعی نیز راه یافته است. (اکبری، ۱۳۹۰، ۱۷۵-۱۹۷)

ب. کشف و شناسایی روایات اقتباسی

یکی از رویکردهای برجسته در کتاب حبری برقراری ارتباط میان حوادث تاریخی با داستان‌های یهودا-مسیحی (Judeo-Christian history) است و نویسنده برآنست که بسیاری از گزارش‌ها متأثر از چنین داستان‌هایی است. اگرچه بررسی نقادانه تاریخ با چنین زاویه‌نگاهی در خور توجه است، اما بدون وجود شاخص‌گذاری و تبیین گام‌های روشی، هر شباهتی را وام‌گیری از داستان‌های پیشین دیدن به شدت وجه علمی پژوهش را زیر سؤال

می‌برد. اصل وام‌گیری یا اقتباس بدون دلیل قانع‌کننده سایه‌سنگینی بر این کتاب انداخته است. البته این رویکرد جدیدی نیست، بلکه رویکردی متداول در پژوهش‌های محققان غربی است و به پژوهشگرانی که به میراث اسلامی توجه کرده‌اند نیز راه یافته است. از همان اوایل کتاب نویسنده این نگرش خود را تبیین کرده و بر آنست که روایت دوران خلفای راشدین در فهم مسلمانان سنتی به دو مرحله عمده تقسیم شده: فتوحات تحت لوای دو خلیفه اول، آشوب و جنگ داخلی تحت لوای دو خلیفه دوم. این تصویر دوگانه عصر کمال و زوال بیش از آنکه یک واقعیت تاریخی باشد، یک قالب بازنمایی مذهبی (A form of religious representation) است. به عبارتی گاه شماری دولت اسلامی با معیاری مشابه با چرخه تاریخ مسیحایی یهود و نصاری تنظیم شده است. به عنوان مثال عصر طلایی خلافت تا سال ۳۵ ق. در تاریخ یهود-مسیحی قرینه زمانی دورانی بین مرگ عیسی و تخریب رومی اورشلیم تا شورش یهودی سال ۶۶-۷۰ میلادی می‌باشد. (الجبیری، ۱۴۰۱، ۱۲۶-۱۲۹) بدین ترتیب خبری برآنست که محدثین و راویان با چنین نگرشی بن‌مایه‌های حوادث تاریخ اسلامی را از داستان‌های یهود-مسیحی وام گرفته و آن را برساخته‌اند. همین جاست که مرز میان داستان و واقعیت در بسیاری از گزارش‌های خبری دارای ابهام شده و با بیان شباهت میان گزارش تاریخی و حادثه‌ای در تاریخ یهود-مسیحی خواننده را گیج می‌کند که بالاخره این واقعه در تاریخ مسلمانان رخ داده یا برساخته است. این همان نقدی است که فرد داور نیز در یادداشت خود بیان کرده است: «حداقل، برای خواننده واضح نیست که الجبیری می‌گوید "این اتفاق افتاد" یا "این چیزی است که راوی‌ها می‌گویند که اتفاق افتاده است.» (Donner, 2011, 571) البته خبری در پاسخ آن را رد کرده و برآنست که محقق تاریخ می‌تواند به راحتی این مرز را تشخیص دهد: «خوانندگان متخصص در زمینه تاریخنگاری قادرند مرز تقریبی بین تاریخ و آرایه‌های ادبی را تشخیص دهند، حتی اگر کسانی که با هنر داستانسرایبی آشنایی ندارند، این موضوع را به عنوان یک تضاد آشکار ببینند.» (EL-Hibri, 2012, 394) ولی به نظر می‌رسد که حق با داور است و فضایی از شبیه‌سازی‌های متعدد میان گزارش‌های تاریخی و حوادث یهود-مسیحی، تفصیل برخی جزئیات و رها کردن نتیجه‌ای شفاف، خواننده را سردرگم می‌کند. علاوه بر اینکه این سؤال جدی مطرح است که چرا بدون هیچ مبنا و شاخص‌گذاری ادعای اقتباس می‌شود؟ به عنوان مثال معایب دوره راشدین (به ویژه عثمان) چرا تقریباً هم طراز معایب زمانه بنی اسرائیل است؟ خبری پاسخ می‌دهد به دلیل تطابق قابل توجهشان از جمله: خصوصیات

بدعت، تغییر سنن، بَطْر (ناسپاسی و نارضایتی از نعمات موجود)، برانداختن خلفا و ...، اما مگر این‌ها حوادث مکرری در چرخه رخدادهای این عالم نیست؟ «تلك الايام نداولها بين الناس» (سوره آل عمران، آیه ۱۴۰) در قرآن اشاره به همین دارد که بن مایه بسیاری از حوادث این عالم تکراری است و روزگار دست به دست میان انسان‌ها می‌چرخد. سنت مفهومی است که به همین جریان‌های ثابت اشاره دارد،^۹ و به دلیل همین سنن ثابت الهی است که تاریخ عبرت زاست. چه مسلمانان از معایب زمانه بنی اسرائیل خبر داشتند و چه نداشتند بسیاری از رخدادهایی که در زمان امم سابقه رخ داد در جهان اسلام نیز با رنگ و جلوه‌ای دیگر بروز کرده است. این تکرارها که در میان تمام قوم و ملت‌ها وجود دارد را نباید ابتکار عمل مورخان یا غرض ورزی آن‌ها دانست. البته که تاریخ‌سازی از این دست نیز قطعاً در منابع مسلمانان وجود دارد، ولی بدون دلیل و شاهد کافی هر شباهتی را نمی‌توان اقتباس نامید. اینک به نمونه‌هایی اشاره می‌شود که نویسندگان آن‌ها را اقتباس دانسته است:

حبری می‌نویسد:

خطبه حجه الوداع نقطه اوج موعظه‌های پیامبر است که شاید قرینه موعظه سر کوه عیسی باشد. این خطبه مورخ را بر آن می‌داشت تا ببیند که چگونه مسلمانان در قرن اول هجری برای محمد (ص) حرمت مسیحایی مشابهی، اگرچه با لحنی متفاوت، قائل بودند. (الحبری، ۱۴۰۱، ۶۵)

پیش‌تر به سخنان ابوبکر در پایان عمر اشاره شد که حبری آن را گزارشی پس‌رونده در تاریخ دانسته است. در ادامه همان گزارش گفته است که راویان در این گزارش از الگوی قرآنی موسی و همراهش تأثیر گرفته‌اند. اعمال همراه روشن بین موسی به ظاهر منطبق و اخلاقیات را به چالش می‌کشید، ولی در آینده نتایج مطلوبش روشن شد. سپس به تفسیر و شرح این مقایسه تطبیقی می‌پردازد و در نهایت بدون دلایل قانع‌کننده به این می‌رسد که تصویر تاریخی در کلمات ندامت بار ابوبکر عمیقاً وابسته با پارادایم قرآنی موسی و خضر و تمرینی از تأویلی تاریخی بود که می‌توانست معنای راستین متون را بگشاید. (همان، ۱۳۰-۱۲۷) البته خود حبری در جای دیگر به این نکته نیز اذعان کرده است که گام‌های جدلی که ابوبکر برداشت، در نهایت امت را به مسیر دیرپای تفرقه و حکومتی جبار کشاند. (همان، ۱۳۱) حال چگونه این خطبه ابوبکر به روابط موسی و همراهش می‌تواند ارتباط پیدا کند بسی غامض و باورناپذیر است. در ادامه نیز حبری می‌گوید راویان تلاش کرده‌اند که ابوبکر

را مثالی از مؤمن آل‌فرعون نشان دهند؛ او که قرینه مصاحبتش با پیامبر قرینه هارون به موسی بوده است. (همان، ۱۳۱) حقیقتاً در پایان این بخش خواننده دچار نوعی آشفتگی می‌شود که آیا واقعاً راویان قصد داشته‌اند این همه موارد نامربوط را به هم ربط دهند؟

در گزارشی از ابن سعد در وصف حکومت عثمان آمده است که در ۶ سال اول حکومت ۱۲ ساله او مردم بر وی اعتراضی نداشتند، ولی بعد در کارش سستی کرد و در شش سال بعدی خویشان و خانواده خود را بر کارها گماشت و در ادامه برخی دیگر از خطاهای او را ذکر کرده است. (همان، ۲۰۲) خبری در ادامه می‌نویسد تقسیم بین شش سال خوب و بد بازتابی از تصویر یهودا-مسیحی تقسیم دوتایی بین هفت سال رونق و هفت سال خشکی است که یوسف در تعبیر خواب فرعون پیش بینی کرد. تشابه بین جایگاه اقتدار سیاسی یوسف و عثمان بی شک مشوق نویسنده برای انتخاب چنین چارچوب گاه شمارانه گسترده‌ای برای مقایسه فرآیند ظهور و سقوط در هر یک از دو حکومت بوده است. (همان) سؤال از خبری این است که در این عالم بسیاری از حکومت‌ها با چنین ویژگی وجود دارد که گاه شماری دو گانه خوب و بد دارند. آیا همه آن‌ها از الگوی یوسف پیروی کرده‌اند یا گزارش آن‌ها متأثر از این الگو ساخته شده است؟ خبری در پاسخ به این ابهام گزارش‌هایی را ذکر می‌کند که نشان می‌دهد رویکردهای ایالتی و سیاستی عثمان درست بعد از شش سال دستخوش چرخش بنیادین نشد و برخی سیاست‌های وی از همان آغاز محل اشکال بوده است. این جواب تحلیل پیشین خبری را منطقی‌تر می‌کند، ولی همچنان کافی نیست. به دیگر سخن خبری برای تکیه فراوان به اصل اقتباس در سیره نویسی باید چند گام روشی معرفی کند و بگوید با بررسی چه شاخص‌ها یا طی چه گام‌هایی می‌توان با احتمال بالا به اقتباس اذعان کرد و نه آنکه هر شباهتی را بی‌محابا حمل به وام‌گیری کند.

در ادامه بررسی حکومت عثمان، خبری به اولین جلوه‌های نزاع بر سر چگونگی قرائت قرآن پرداخته و در این موضوع نیز به افراد و عناصری در داستان‌های یهودا-مسیحی چون بخت النصر، برج بابل و نزاع میان سازندگان برج و.. اشاره کرده و برخی از گزارش‌ها را ملهم از این اسطوره‌ها دانسته است. خبری برآنست که ابن سعد در دفاع از عثمان تصویری تراژدی از قتل او و مشابه مرگ انبیای پیشین ایجاد کرده است. وی لحنی به کار برده که بیشتر قرین انبیا و شهداست تا آنکه نوعاً مناسب خلفا باشد. (همان، ۲۱۵-۲۱۲) اینکه راویان بر اساس گرایش‌های مذهبی و علائق خود در گزارش‌ها دست کاری کرده یا آن را

برساخته‌اند، موضوعی نیست که محققان تاریخ در آن تردید داشته باشند، ولی اینکه انگیزه‌های ابن‌سعد در چنین گزارشی متأثر از داستان‌های یهودا-مسیحی است یا تعصبات مذهبی او نیازمند شواهد و دلایل بیشتری است.

ج. کشف و شناسایی تمثیل‌ها و نیز عناصر و بن‌مایه‌های مشترک میان گزارش‌ها

در بیان برخی گزارش‌ها حبری به وجوهی تمثیلی در داستان اشاره می‌کند، همچنین گاهی ارتباط میان بن‌مایه‌های دو ماجرای مختلف را بیان کرده و می‌گوید راویان هدفمند این گزارش‌ها را ساخته یا پیراسته‌اند. نمونه مفصلی از این سبک تحلیل در حوادث مواجهه هرمان با عمر، کشته شدن یزدگرد سوم و قتل عمر دیده می‌شود (فصل سوم). هرمان سردار ایرانی و فرماندار منطقه اهواز بود که در جنگ شوشتر تسلیم مسلمانان شد و بعدها به اتهام مشارکت در قتل خلیفه عمر کشته شد. حبری بعد از بیان تسلیم شدن هرمان در جنگ، رسیدنش به مدینه و دیدارش با عمر را طبق گزارش طبری بیان کرده است. طبق تحلیل حبری، طبری به جزئیاتی در این دیدار توجه کرده که از نظر تاریخ‌نگاری فرعی و غیرضروری است، ولی وی برای ترسیم آرمان شهری تحت لوای حکومت عمر این گزارش را ارائه کرده است؛ مثلاً کودکانی که تازه واردان - هرمان و گروه همراهش - را به سوی خلیفه که در مسجد خوابیده بود راهنمایی کردند، استعاره‌ای از رعایای خلیفه‌اند و کنجکاوای نابهنگامشان درباره این گروه هشیاری کل جامعه را نشان می‌دهد. به یک معنا گروه کودکان در این داستان احتمالاً می‌تواند همچون معادلی از گروه دیگری از کودکان باشد که عمر در یکی از گشت‌زنی‌های شبانه‌اش در مدینه آنان را از گرسنگی نجات داد. در ادامه گفتگوهای میان هرمان و عمر و نحوه تسلیم هرمان بیان شده و حبری برآنست که این روایت اساساً بازنمایی دو جهان ایرانی-ساسانی و عربی-اسلامی است. درخواست آب از سوی هرمان در برابر عمر، نمایی از درخواست حیات سیاسی است. وقتی عمر به هرمان حق نوشیدن آب را می‌دهد، او اساساً باززایش سیاسی آینده ایران را تضمین می‌کند. بعد از گروه نمادین هرمان به اسلام وی در حلقه عمر همچون صحابه‌ای وارد می‌شود و بعدها درباره پیشروی در خاک ایران به عمر مشورتی می‌دهد. حبری می‌گوید این مشورت هرمان انعکاس صدای سلمان فارسی در توصیه به پیامبر قبل از غزوه خندق است. (همان، ۱۶۵-۱۶۹) همچنین حبری میان آوردن هرمان نزد خلیفه و گروه خود عمر به اسلام شباهاتی می‌بیند و در نهایت برآنست که تداومی میان این دو داستان خلق شده تا گرویدن

هرمزبان به اسلام، غیرمستقیم به دستان خود پیامبر تلقی شود. (همان، ۱۷۰) آیا به راستی طبری و راویان این گزارش‌ها این اخبار را با همین هدفی که حبری گفته خلق کرده‌اند و در پس گزارش‌ها چنین استعارات و کنایاتی و همسان‌سازی‌هایی وجود دارد؟ این سوالی است که خواننده در بسیاری از قسمت‌های کتاب با آن مواجه می‌شود و بی‌جواب می‌ماند.

حبری به ماجرای شکست یزدگرد سوم -آخرین پادشاه ایرانی- و پناهنده شدنش به آسیابانی در مرو نیز پرداخته است. آسیابان که یزدگرد سوم را نشناخته از او هزینه روزانه چهاردرهم می‌کند. از منظر حبری جزئیات این داستان به شدت آکنده از مؤلفه‌های فرهنگ قومی و از نظر تاریخی مشکوک است. افسانه پادشاهی که همه چیزش را جز لباس از دست می‌دهد، مشتمل بر بن‌مایه طبیعت مستعجل قدرت و بی‌بنیادی‌اش است. صحنه انتخاب پادشاه برای پنهان شدن در یک چرخ آسیا، اشاره‌ای به قوت لایموت (گندم و جو) است که عموماً نشانه کنترل سلطنتی بر رعایاست. تعامل پادشاه ساسانی با دهقان نیز تاکید بر پیوستگی میان شاه و دهقانان است که عنصر ثابت شکوفایی دولت بوده‌اند، اگرچه در این صحنه پادشاه به جای سلطه بر انبار غله، خود در پناه دهقان است. چهاردرهمی که آسیابان از یزدگرد درخواست می‌کند نیز از نظر حبری احتمالاً از آن جهت برگزیده شده که چهار عدد نمادین عدالت است یا شاید هم نمادی از چهارگوشه پادشاهی فراگیر بوده که او بر آن حکومت می‌کرده و حالا بر سرش آوار شده است. در نهایت اینکه تمام این حوادث در مرو تنظیم شده که نمادی از زایش بعدی دولت ایرانی در این ایالت طی قیام عباسی است. (همان، ۱۹۲-۱۹۰)

در گزارش ترور عمر نمادی از آسیا دیده می‌شود که بر اساس تحلیل حبری این بن‌مایه مرکزیت پیوند دو ماجراست. در روایت تهدید ابولولوء به عمر، وی گفته بود که اگر سالم ماندم آسیایی برایت بسازم که مردم مشرق و مغرب از آن سخن بگویند. از نظر حبری نقش مایه آسیا در دو داستان، سرنوشت دو رهبر یعنی عمر و یزدگرد سوم را همچون بازیگرانی به یکدیگر گره می‌زند که درگیر دوره گذار آینده ایرانند. باید متذکر شد که این نقش مایه در تاریخ طبری مکرراً برای تداعی چرخه حیات حوادث یا اشخاص یا وصف جنب و جوش جنگ به کار رفته است. (همان، ۱۹۲)

حبری در توصیف ماجرای قتل عمر نیز به بیان استعارات و کنایات مختلفی اشاره کرده است. از جمله آنکه می‌گوید مرگ عمر در مسجد به مرگ ژولیوس سزار شبیه است که در پله‌های تئاتر روم و تقریباً مشابه یک اجرای نمایشی اتفاق افتاد. (همان، ۱۷۷) پس از

مطالعه اینگونه مباحث کتاب، خواننده به شدت دچار سردرگمی می‌شود و پاسخ سوالش را نمی‌یابد که بالاخره کدام قسمت این حوادث رخ داده و کدامیک استعارات و کنایاتی‌اند که راویان و مولفان کتب تاریخی آنها را طراحی کرده و با این دقت در بیان آرایه‌های ادبی، تمثیل و موازی سازی میان داستان‌ها بر ساخته‌اند!

۵. نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با بررسی انتقادی اثر طیب الحبری، به بازاندیشی روش‌شناسی مطالعات تاریخی در حوزه‌ی نخستین اسلام پرداخته است. تمرکز اصلی تحقیق بر تحلیل چگونگی استفاده‌ی الحبری از تمثیل‌ها در بازخوانی روایت‌های تاریخ خلفای راشدین بوده و نتایج به‌دست آمده نشان می‌دهد که روش او از دو جنبه‌ی اساسی قابل نقد است: نخست، عدم شفافیت در مرزبندی میان گزارش‌های تاریخی و ساختارهای روایی، و دوم، گرایش افراطی به بر ساخته دانستن تاریخ نخستین اسلام در قالب‌های گفتمانی خلافت عباسی.

الحبری در کتاب خود، روایات تاریخی را به‌مثابه تمثیل‌هایی بررسی کرده که در شکل‌گیری مشروعیت خلافت و بازتولید روایت‌های تاریخی نقش داشته‌اند. این روش اگرچه امکان بازخوانی انتقادی تاریخ را فراهم می‌آورد، اما در برخی موارد به ساده‌سازی بیش از حد یا تفسیرهای افراطی از ساختگی بودن روایات منجر شده است. به‌ویژه، ادعای او مبنی بر اقتباس بسیاری از گزارش‌های تاریخی از منابع یهودی-مسیحی بدون ارائه‌ی دلایل کافی، موجب چالش در میزان اعتبار این تحلیل شده است. در کنار این، بررسی کتاب نشان داد که الحبری گاهی رویکردی انتقادی اتخاذ کرده و گاهی صرفاً به نقل مستقیم گزارش‌ها پرداخته است، بدون آن‌که معیارهای روش‌شناسانه‌ی روشنی برای پذیرش یا رد این روایات ارائه دهد. این دوگانگی باعث شده که روش او انسجام لازم را نداشته باشد. از سویی دیگر، تحلیل وی از نقش‌های روایی و استعارات در تاریخ‌نگاری اسلامی حاوی نکات مهمی است، اما در برخی موارد، تأکید بیش از حد بر ساختگی بودن گزارش‌ها منجر به دور شدن از واقعیت‌های تاریخی شده است.

نتایج این مطالعه نشان می‌دهد که پژوهش‌های آینده در حوزه‌ی تاریخ‌نگاری نخستین اسلام نیازمند اتخاذ رویکردی متوازن‌اند که نه تنها به نقد ساختارهای روایی بپردازد، بلکه بتواند میان تحلیل انتقادی و اعتبار تاریخی گزارش‌ها تعادلی ایجاد کند. در این میان، بررسی مقایسه‌ای میان منابع اولیه و روایت‌های بعدی، همراه با تحلیل بسترهای سیاسی و

اجتماعی، می‌تواند به درک عمیق‌تر از فرآیندهای بازنمایی تاریخ کمک کند. علیرغم نکاتی که بیان شد این کتاب برای محققان تاریخ ارزش مطالعه دارد، زیرا خبری صرفاً به بیان گزارش‌ها بسنده نکرده است و خواننده دائماً با زوایا و تحلیل‌های مختلف روبرو می‌شود. در نهایت در رسم توضیحی ۲ نقاط قوت و ضعف کتاب بیان شده است. نگاه چند بعدی به گزارش‌ها، کشف زوایای مختلف پنهان در آن‌ها و خلاقیت در ردیابی ریشه‌ها از نقاط قوت کتاب است؛ شاخصه‌هایی که بایسته هر پژوهش تاریخی است و فقدان آن در بسیاری از آثار و مقالات داخلی محسوس است. کتاب تمثیل و سیاست درک بهتری ایجاد می‌کند که پژوهش در گزارش‌های تاریخی با چه دشواری‌ها و پیچیدگی‌هایی روبروست. از نقائص جدی این کتاب چنانکه بیان شد عدم شاخص‌گذاری در رد و قبول گزارش‌ها و نداشتن گام‌های روشی است. علاوه بر این از نکاتی که به صورت برجسته توجه محقق تاریخ را جلب می‌کند این است که مانند بسیاری دیگر از آثار تاریخی توجه به اسناد و روایان بسیار حداقلی است و وابستگی فرقه‌ای، مذهبی و جریان‌ی آن‌ها در نقد متن مورد توجه جدی قرار نگرفته است. فقدان نمایه حاوی اطلاعات گزارش‌های نقد شده و فهرست اعلام نیز چنانکه داور گفته است از نقاط ضعف کتاب محسوب می‌شود. نقد و بررسی تحلیل‌های خبری در این کتاب، می‌تواند بستری برای پژوهش‌های نوین و به عبارتی به جلو راندن مطالعات تاریخی باشد.

◆ تبیین نکردن روش و نداشتن گام‌های روشی	◆ تنوع زاویه دید و تحلیل در گزارش‌های تاریخی
◆ بیان نکردن شاخص در ادعای کشف	◆ کشف و شناسایی عوامل موثر بر شکل‌گیری گزارش‌های تاریخی اعم از پس‌رونده بودن گزارش، اقتباسی بودن، شناسایی تمثیل و نیز عناصر و بن‌مایه‌های مشترک میان گزارش‌ها
◆ عدم شفافیت در نتیجه تحلیل	◆ ایجاد تصویر بهتر در مشکلات و پیچیدگی‌های پژوهش‌های تاریخی
◆ عدم توجه به اسناد روایات	◆ حبس نکردن تحلیل‌ها صرفاً در پارادیم اعتقادی اهل سنت
◆ فقدان نمایه و فهرست اطلاعات کتاب	

رسم توضیحی ۲. نقاط ضعف و قوت کتاب تمثیل و سیاست

پی‌نوشت‌ها

۱. *Reinterpreting Islamic Historiography: Harun al-Rashid and the Narrative of the Abbasid Caliphate.*
۲. *The Abbasid Caliphate: A History.*
۳. El-Hibri, Tayeb. *Parable and Politics in Early Islamic History: The Rashidun Caliphs.* New York: Columbia University Press, 2018
۴. Fred M. Donner, *Muhammad and the believers At the Origins of Islam*, London:Cambridge, 2010
۵. Chase F Robinson, *Islamic Historiography*, Cambridge university press, 2003
۶. منظور از بررسی اسنادی مطالعه سلسله نام افرادی است که یک گزارش را نقل کرده‌اند. (زنجیره راویان)
۷. طبری ۱۳۸۷ ق، ۳: ۴۳۰-۴۳۱: ابو بکر گفت: «آری از آنچه شده تأسف ندارم مگر سه کار که کرده‌ام و خوش بود که نکرده بودم و سه کار که نکردم و خوش بود که کرده بودم و سه چیز بود که‌ای کاش از پیامبر خدا صلی الله علیه و سلم پرسیده بودم. «آن سه کار که دوست دارم نکرده بودم: ای کاش خانه فاطمه را اگر هم به قصد جنگ بسته بودند نگشوده بودم. ای کاش فجاه سلمی را زنده در آتش نسوزانیده بودم، یا کشته بودم یا آزاد کرده بودم. ای کاش به روز سقیفه بنی ساعده کار خلافت را به گردن یکی از دو مرد، یعنی عمر و ابو عبیده انداخته بودم که یکیشان امیر شده بود و من وزیر شده بودم. اما آن سه کار که نکردم: ای کاش وقتی اشعث را که اسیر بود پیش من آوردند گردنش را زده بودم که پندارم هر جا شری بیند به کمک آن شتابد، ای کاش وقتی خالد بن ولید را به جنگ مرتدان فرستادم در ذو القصه مانده بودم که اگر مسلمانان ظفر نمی‌یافتند آماده جنگ و کمک بودم. ای کاش وقتی خالد بن ولید را به شام فرستادم عمر بن خطاب را نیز به عراق فرستاده بودم و هر دو دست خویش را در راه خدا گشوده بودم. سپس در اینجا دو دست خود را دراز کرد و باز گفت: «ای کاش از پیامبر خدا پرسیده بودم خلافت از آن کیست که کس در باره آن اختلاف نکند. ای کاش از او صلی الله علیه و سلم پرسیده بودم آیا انصار نیز در این کار سهمی دارند؟ ای کاش در باره میراث خواهر زاده و عمه از او پرسیده بودم که در باره آن دلم آرام نیست.»
۸. قاسم بن سلام ۱۴۰۸، ۱۷۴-۱۷۵؛ ابن قتیبه ۱۴۱۰، ۱: ۳۶-۳۷؛ طبری، ۱۳۸۷ ق، ۳: ۴۳۰-۴۳۱؛ ابن عبد ربه احمد بن محمد ۱۴۰۷ ق، ۵: ۲۱-۲۲؛ ابن عساکر ۱۴۱۵، ۳۰: ۴۱۹-۴۲۰. برای توضیح بیشتر نک. الله اکبری ۱۳۹۰، ۱۷۵-۱۹۷.
۹. سُنَّتَ اللَّهِ الَّتِي قَدْ خَلَّتْ فِي عِبَادَةٍ وَ خَسِرَ هُنَالِكَ الْكَافِرُونَ؛ این سَنَّتِ خداوند است که همواره در میان بندگانش اجرا شده، و آنجا کافران زیانکار شدند (سوره غافر، آیه ۸۳).
۱۰. همان، ۱۷۷.

کتاب‌نامه

قرآن کریم

ابن عبدربه، ا. (۱۴۰۷ ق). *العقد الفرید* (نسخه چاپ سوم). (م. م. قمیحه، تدوین) بیروت: دار الکتب العلمیه.

ابن عساکر، ع. (۱۴۱۵ ق). *تاریخ مدینه دمشق*. بیروت: دار الفکر.

ابن قتیبه، ع. (۱۴۱۰ ق). *الإمامة و السياسة*. بیروت: دار الأضواء.

ابوعبید، ق. ب. (۱۴۰۸). *الأموال*. بیروت: دارالفکر.

الحریری، ط. (۱۴۰۱). *روایت و سیاست در تاریخ صدر اسلام: خلفای راشدین*. (م. م. طادی، مترجم) تهران: نامک.

الله‌اکبری، م. (۱۳۹۰). «حدیث پشیمانی». *نشریه علوم حدیث*، ۶۲، ۱۷۵-۱۹۷.

طبری، م. ب. (۱۳۸۷ ق). *تاریخ الامم و الملوک (تاریخ الطبری)* (نسخه چاپ دوم). (م. ا. ابراهیم، تدوین) بیروت: دارالتراث.

مانزلو، آ. (۱۳۹۴). *واساخت تاریخ*. (م. مرادی، مترجم) تهران: پژوهشکده تاریخ اسلام.

AL-TEL, O.(2024). Saqifat bani sa'idah conference a critical analytical study of early islamic narratives.RIMAK International Journal of Humanities and Social Sciences.

Donner, F. (2011). Review of Parable and politics in early Islamic history: the rashidun caliphs, by Tayeb. El-Hibri. *International Journal Middle East Studies*, (3)43, 571-570.

El-Hibri, T. (2012). Response to Fred Donner's review of Parable and politics in early Islamic history: the rashidun caliphs (IJMES 43 [2011]:570-571). [*International Journal Middle East Studies*- 393-394, (2) 44].

EL-Hibri, T. (2018). *Parable and Politics in Early Islamic History: The Rashidun Caliphs*. Columbia University Press.

Motzki, H. (2002). *The Origins of Islamic Jurisprudence Meccan Fiqh Before the Classical Schools*. brill.

Topal, A. (2023). The Narrative Change in Muslim Historiography within the Context of the Expedition to al-Kharrār. *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 7(1).